

Zaman Optimizasyonu ve 'Boş Zaman' İllüzyonu: Sanayi Devrimi'nden Günümüze İslami Bir Eleştiri

Time Optimization and the 'Leisure' Illusion: An Islamic Critique from the Industrial Revolution to Today

Bilal Coşan^{a*}

^a Doç. Dr., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Balıkesir/Türkiye, bcosan@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8023-1129

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler

Boş Zaman
Sanayi Devrimi
İslam'da Boş Zaman
İslam'da Çalışma

Geliş Tarihi : 07 Kasım 2025

Kabul Tarihi: 05 Nisan 2026

Bu çalışma, iş ve boş zaman paradigmlarını kuramsal bir araştırma deseniyle analiz etmektedir. Yöntem olarak eleştirel literatür taraması ve kavramsal analiz kullanılarak, Sanayi Devrimi'nden günümüze zaman optimizasyonu olgusu tarihsel bağlamda incelenmiştir. Sanayi Devrimi, mekanize üretim ve zamanın metalaştırılmasıyla emeğin geleneksel yapısını kesintiye uğratmıştır. Ayrıca Protestan ahlaki ve kapitalizm, aşırı çalışmayı teşvik ederek tefekkür odaklı faaliyetleri marjinalize etmiştir. Taylorizm emeği standartlaştırırken, dijital çağ "her zaman bağlı" kültür ile iş-boş zaman sınırlarını belirsizleştirmiştir. Tüketim döngüsüne dönüşen boş zaman, bireysel refahı zedelemiştir. Bu noktada İslam ilkeleri; denge, niyet ve ahlaki amacı vurgulayan alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Fayda maksimizasyonunu reddeden İslami öğretiler, kapitalist zaman optimizasyonunun insanı değersizleştiren unsurlarına da karşı çıkmaktadır. Bu çalışma, iş ve boş zaman paradigmlarının eleştirel bir şekilde yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmakta, bireysel özerkliğe saygı duyan ve bütüncül refahı öncleyen sistemlerin önemini vurgulamaktadır.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article Type

Research Article

Keywords

Leisure
Industrial Revolution
Leisure in Islam
Work in Islam

Received: Nov, 29, 2025

Accepted: Apr, 05, 2026

This study analyzes work and leisure paradigms within a theoretical research design. Using critical literature review and conceptual analysis as methods, the phenomenon of time optimization from the Industrial Revolution to the present is examined in a historical context. The Industrial Revolution disrupted the traditional structure of labor through mechanized production and the commodification of time. In addition, The Protestant ethic and capitalism marginalized contemplative activities by promoting excessive work. While Taylorism standardized labor, the digital age has blurred the work-leisure boundaries with its "always-on" culture. Leisure, having transformed into a cycle of consumption, has undermined individual well-being. At this point, Islamic principles offer an alternative perspective emphasizing balance, intention, and moral purpose. Islamic teachings which reject benefit maximization also oppose the dehumanizing elements of capitalist time optimization. This study argues for a critical reassessment of work and leisure paradigms, emphasizing the importance of systems that respect individual autonomy and prioritize holistic well-being.

Extended Abstract

Aim: The primary aim of this study is to discuss the general overview and evolution of the work and leisure issue within the current economic system, and to argue that this transformation process is, in fact, an illusion. Following this discussion, the study will provide a critical evaluation based on the expectations of "fitrah" (human nature) regarding work and its perspective on leisure time. Overall, the study advocates for a critical reassessment of work and leisure paradigms, emphasizing the importance of systems that respect individual autonomy and prioritize holistic well-being.

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author

Atıf/Cite as: Coşan, B. (2026). Zaman Optimizasyonu ve 'Boş Zaman' İllüzyonu: Sanayi Devrimi'nden Günümüze İslami Bir Eleştiri. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, 10(1), 361-374. <https://doi.org/10.29216/ueip.1819364>

Bu makale, Creative Commons Atıf (CC BY) lisansının hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir. / This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license.

Methods: This study is structured as a theoretical investigation, employing a methodology centered on a critical literature review and conceptual analysis to examine the historical transformation of work and leisure. A comprehensive review of secondary data, including academic articles and foundational texts, was conducted to analyze key paradigms such as the Industrial Revolution, Taylorism, and Digitalization. The study situates its argument within a historical context, examining the evolution of these concepts chronologically from industrial capitalism to "*Digital Taylorism*." Furthermore, it provides a comparative evaluation between capitalist time optimization and Islamic teachings on time and work, offering a critical perspective based on "*fitrah*" (human nature). This research aims to reach an original theoretical conclusion by synthesizing, analyzing, and critiquing existing theories and historical facts rather than through primary data collection.

Findings: Before the Industrial Revolution, production was largely manual, localized and dependent on agricultural cycles. The technological advances of the Industrial Revolution, ranging from mechanization to the establishment of factory systems, redefined production paradigms. Urban migration became inevitable as factories in cities attracted labor from rural areas, creating new social challenges (Jensen, 1993; Frader, 2006). Workers were tightly integrated into rigid schedules and time was tightly controlled by employers, indicating a move away from the autonomy enjoyed by pre-industrial artisans (Thompson, 1967). In conclusion, the capitalist paradigm's perception of leisure time as a highly valuable and tradable good has commenced a transformation in both the essence and utility of leisure (Aytaç, 2006). Güven (2019) noted that Thomas Aquinas posited the contemplative existence (*vita contemplativa*) as intrinsically superior to that of the active existence (*vita activa*). Nevertheless, with the evolving comprehension of production and consumption, it was underscored that, in the post-Middle Ages era, the only aspect that garnered reverence was labor and the pursuit of profit maximization, with individuals being nearly regarded as *homo laborans*. Within this framework, it is contended that the Industrial Revolution systematically and progressively marginalized the contemplative way of life.

The late 19th and early 20th centuries witnessed the rise of Taylorism and Fordism, which emphasized productivity and efficiency. Frederick W. Taylor's principles of scientific management sought to standardize and mechanize labor processes by separating thinking from doing. While this approach increased productivity, it weakened workers' autonomy and turned them into parts of a larger machine (Keser & Kümbül Güler, 2016). Henry Ford's assembly line exemplified these principles by confining workers to monotonous routines dictated by the speed of the conveyor belt. In this context, the mechanical timing of work production processes and the psycho-social consequences of this mechanical process have even been the subject of movies. As a matter of fact, this situation was examined in many ways in Charlie Chaplin's film *Modern Times*. The Taylorist model's standardization of work based on time and motion studies was effective in Henry Ford's transfer of these views to industry. Ultimately, this period created a profile of workers working on the standardized conveyor belt system with low work motivation, focused on keeping workers in the workplace and trapped in the time standards expected to comply with the work tempo (Orhan, 2010).

The digital age, marked by the automation of production processes and the emergence of the internet, has ushered in a new era of time optimization. Technologies such as cloud computing, robotics and the internet of things have blurred the lines between work and leisure (Tonga & Tonga, 2022). The "*always-on*" nature of modern work has further eroded the distinctions between work time and personal time, increasing stress and burnout (Degryse, 2016). Moreover, the integration of AI and data analytics into workplace applications has enabled unprecedented levels of monitoring and control. Employees are now subject to rigorous evaluations based on metrics, where performance is continuously monitored and optimized. This trend has significant implications for

privacy and autonomy and raises ethical questions about the balance between efficiency and human dignity (Esmer & Alan, 2019). The digital age thus represents a continuation of earlier paradigms in which technological progress serves as both a means of empowerment and a mechanism of exploitation.

Historically seen as a space for contemplation and self-realization, leisure time has become increasingly commodified under capitalism. The rise of consumer culture has transformed leisure activities into ways of perpetuating cycles of consumption, with the shopping, tourism and entertainment industries turning leisure into a marketable commodity (Aytaç, 2006). Moreover, the flexibility offered by hybrid and remote working models, touted as a progressive development, has often masked the intrusion of work into personal time, creating a paradox where leisure is no longer truly “free” (Beyhan, 2012). This commodification goes beyond individual experiences and shapes social values and priorities. The portrayal of leisure as a consumerist pursuit reinforces the idea that self-worth depends on material possessions and external validation. As a result, leisure ability becomes an indicator of social status, perpetuating inequalities and undermining the intrinsic value of rest and reflection. Researchers argue that this dynamic contributes to a pervasive sense of dissatisfaction as individuals seek to find meaning within a system that prioritizes consumption over fulfillment (Himanen, 2005).

Islamic principles offer an alternative perspective on work and leisure, emphasizing balance and accountability. The Holy Qur'an underlines the spiritual dimension of time management, advocating a harmonious allocation of time between worship, work and rest (Kurtuluş, 2005). The teachings of Prophet Muhammad further emphasize the importance of alternating between productive activities and reflective rest, in line with human nature's need for balance (Canan, 2008). In contrast to the Protestant work ethic that blesses labor, Islamic teachings prioritize intention and moral purpose in work. This perspective challenges the commodification of time by advocating a holistic approach to life. By viewing work as a means of contributing to social well-being and spiritual development, Islamic teachings provide a framework for resisting the dehumanizing effects of capitalist paradigms. In addition, the emphasis on moderation and gratitude provides a counterbalance to the relentless pursuit of efficiency, encouraging individuals to value quality over quantity in both work and leisure. In this context, it should be noted that although the Protestant ethic and Islam's view of work seem to be the same, there is a very important and critical difference in nuance. In this context, Surah Inshirah Ayat 7 of the Holy Qur'an states, “*So when you have finished [your duties], then stand up [for worship].*” However, the ayah goes on to say, “*And to your Lord direct [your] longing.*” In this context, it is emphasized that the main criterion is that every moment of human life is precious and the importance of avoiding useless work.

The relentless pursuit of time optimization, rooted in the Protestant ethic and capitalist imperatives, has perpetuated a cycle of exploitation and alienation. While technological advances have ostensibly reduced working hours, the commodification of leisure time has ensured that non-work time remains embedded in consumption-oriented systems. This illusion of leisure, shaped by market forces, undermines the potential for genuine personal fulfillment and reflective engagement. Himanen (2005) emphasizes the existential emptiness of a life dominated by work and argues for a reassessment of societal values to prioritize well-being over productivity.

Moreover, the global adoption of flexible working arrangements during events such as the COVID-19 pandemic has revealed the inherent contradictions of time optimization. While these arrangements have been celebrated for improving work-life balance, they have often led to increased surveillance and a blurring of boundaries between professional and personal spheres. This paradox underscores the need for systemic changes that prioritize human-centered approaches to time management and ensure that technological progress is aligned with ethical considerations (Degryse, 2016).

From the Industrial Revolution to the digital age, the commodification of time has remained a central feature of capitalist economies. Technological innovations have redefined the nature of work and leisure, while at the same time entrenching mechanisms of control and exploitation. This paper argues for a critical reassessment of time management paradigms, advocating for a shift towards systems that respect individual autonomy and promote holistic well-being. By reclaiming the intrinsic value of leisure and redefining work-life boundaries, societies can counter the dehumanizing effects of relentless time optimization. Recognizing the interplay between historical trends and contemporary challenges is essential for envisioning a future that prioritizes human dignity and collective well-being.

Conclusion: In conclusion, work should be maintained on a balance between worldly and spiritual pursuits. Imam Muhammad asserts that it is obligatory to engage in permissible worldly activities, but it is unacceptable for the mind to be constantly preoccupied with worldly matters. Boasting of wealth or abundance is also prohibited from this perspective. Thus, economic activities should not aim at utility maximization, but instead focus on achieving a balance in material desires. This distinction is often overlooked due to the influence of Protestant principles on Islamic economic thought. Protestantism, which sees work as a divine commandment and glorifies industriousness, positions professional commitment as a fundamental duty, as Luther emphasized. In this framework, success, hard work and accumulation are interpreted as indicators of divine grace. The adoption of the idea that “*work is blessed*” in Islamic thought also reflects this influence. However, work in Islam is essentially neutral and its value is determined by the intention of seeking Allah's pleasure. Therefore, the most appropriate expression for work in this context would be “*work is mubarak*”. Moreover, it is important to note that Islam does not guarantee wealth as a direct result of hard work. Therefore, establishing a direct causal relationship between labor and the accumulation of wealth represents an erroneous viewpoint

1. Giriş

Geçmişten günümüze çalışma ve çalışmaya atfedilen anlamla alakalı çok ciddi dönüşümler olmuştur. Örneğin; Tarım Devrimi tarihte temel kırılım noktalarından biriyken Tarım Devrimi sonrası Sanayi Devrimi ise çalışmada köklü değişikliklerin yaşandığı bir diğer kırılım noktası olmuştur. Yaşanan bu köklü değişiklikler çalışma kadar çalışma dışı zamanın da şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu çalışma kapsamında ise insanlığın modern anlamda çalışma hayatına dahil olduğu Sanayi Devrimi ve sonrası dönem esas alınmıştır. Nitekim bu dönemin sonuçları günümüzde hala devam etmektedir. Çok genel bir ifadeyle tarladan büyük fabrikalara taşınan iş, değişen sosyolojik yapı, göç, kentleşme gibi bir dizi yapısal değişim bu dönemin temel özellikleri arasındadır. Çalışmanın bir yaşam biçimi halini aldığı bu dönemde, çalışma sürelerinin günlük 12-14 saate kadar çıktığı görülmektedir. Zaman zaman haftalık çalışma sürelerinin 80 saat seviyesini aştığı dahi bilinmektedir. Bir işverene “*bağımlı*” olarak çalışmak; kötü çalışma koşulları, düşük ücretler, güvencesizlik gibi problemlerle birleştiğinde sorunlar katlanarak devam etmiştir. Protestan ahlak sayesinde sanayi kapitalizminin mayası tutmuş bu bağlamda iş ve iş dışı zaman yeniden dizayn edilmiş, çok çalışmak kutsanmıştır (Coşan, 2024: 66-69).

Zaman içerisinde elde edilen “*kazanımlarla*” çalışma sürelerinin ortalama olarak düşmesi ve günümüz standartlarına erişmesi 20. yüzyılın ortalarını bulmuştur. Yaşanan kurumsal değişim ve tatillerin yasal olarak zorunlu hale gelmesi aslında bir açıdan Sanayi Devrimi'ne ek olarak tüketici

devriminin de fitilinin ateşlenmesine neden olmuştur. Boş zaman¹ içerisindeki gösterişli tüketim zaman içerisinde yerleşik kalıp halini almaya başlamıştır. Kapitalist sistemin devamlılığı için üretim sürekliliği elzemdir. Üretimin devamının da tüketimle mümkün olması, temel ihtiyaçlar ötesinde tüketimin, toplumsal konum belirleme aracı olarak görülmesine neden olmuştur (Bayhan, 2011: 224-225). Diğer bir ifadeyle geleneksel dönemden günümüze ihtiyaç algısı tüketimle beraber değişmiş ve kişilerin ihtiyaç algıları da dönüşmüştür (Sayın ve Terzi, 2023: 127-128; Kırılmaz ve Ayparçası, 2016; Yanıklar, 2010).

Bu çalışma, çalışma ve boş zaman kavramlarının tarihsel dönüşümünü eleştirel bir bakış açısıyla analiz etmeyi amaçlayan kuramsal (teorik) bir araştırma desenine göre kurgulanmıştır. Yöntem olarak, Sanayi Devrimi, Taylorizm ve Dijitalleşme gibi temel paradigmaları ve bunlara yönelik eleştirileri anlamak amacıyla, kapsamlı bir eleştirel literatür taraması (belgesel tarama) ve kavramsal analiz benimsenmiştir. Argüman, Sanayi Devrim'inden günümüze uzanan tarihsel ve kronolojik bir bağlama oturtulmuştur. Ayrıca, mevcut kapitalist zaman optimizasyonu ile İslami öğretilerin zaman, çalışma ve boş zaman anlayışı arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılarak "fitrat" temelinde eleştirel bir bakış açısı sunulmuştur. Çalışma, mevcut teorileri ve tarihsel olguları sentezleyerek, analiz ederek ve eleştirerek özgün bir sonuca ulaşmayı hedeflemektedir.

2. Sanayi Devrimi'nin İlk Yılları: Buhar Gücünden Buharlaşan Zamana

Sanayi Devrimi'ne kadar genel olarak üretimin dinamiklerine bakıldığında; daha küçük pazarlara yönelik olduğu, kas gücünün birincil planda olduğu, kapalı bir ekonomik yapıdan kaynaklı daha minimalist bir düzenin hâkim olduğu ifade edilebilir. Nitekim Feodal dönemle pekişen tarıma dayalı ekonomik anlayış, dünya ekonomisinin genel işleyişi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Tarım dışı kesimde ise esnaf, tüccar, nalbant, müzisyen gibi çok farklı meslek gruplarını görmek mümkündür. Ancak halkın büyük çoğunluğunun toprağa bağlı bir şekilde hayatını devam ettirmesi, baskın ekonomik paradigmanın tarım olduğunu göstermektedir (Coşan, 2020: 222-223). Zenginliğin ve gücün toprakla paralellik gösterdiği bu süreç zaman içerisinde ticaretin değişen yapısıyla beraber yeni bir döneme gebe olmuştur. Bu bağlamda Sanayi Devrimi ile kapitalizmin beraber anılabilmesi için bu büyük Sanayi Devrimi'nin feodalizmle kapitalizm arasında bir köprü görevi sürdürdüğü ifade edilebilir (Heller, 2011: 176).

Sosyo-ekonomik ve teknolojik birçok gelişmenin yaşandığı Sanayi Devrimi, günümüzde dahi farklı dinamiklerle hayatın akışına etki etmeye devam etmektedir. Üretimde çok farklı metotların kullanılmaya başlandığı Sanayi Devrimi'nin başlangıç döneminde; iletişimden ulaşım, konservelemeden demir yollarının inşasına, kablolu sistemlerin geliştirilmesinden üretimde uygulanan farklı metotlara kadar bir dizi köklü yenilik, değişimin neden devrim olarak anıldığını ortaya koymaktadır (Jensen, 1993: 834; Stearns, 2013: 1; Frader, 2006: 19). Gelişmelerin peşi sıra yaşanması üretimle alakalı beklentileri de çeşitlendirmiş, ticaret kapitalizmi olarak nitelendirilen süreç, bir dizi sosyo-ekonomik dönüşümün habercisi olmuştur. Bu dönemde yaşanan büyük göç hareketleri ve büyük fabrikaların kentlerdeki inşası önemli iki değişiklik olarak ifade edilebilir. Bu dönem kısaca, üretim teknolojilerindeki gelişmeyi, ulaşımı ve fabrika sistemlerinin kurulmasını ifade etmektedir. Buhar gücü ve su gücünün gelişen yeni makinelerle beraber kullanımı büyük dönüşümlerin kapısını aralarken yeni sorunları da beraberinde getirmiştir (Kılıç, 2023: 279-280).

Sanayi Devrimi'nin gelişiminin hız kazandığı yıllarda, tarlalardan ve evlerden fabrikalara kayan üretim kentleri cazibe merkezi haline getirmiş, bu gerçeklik içerisinde göç hareketleri kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki ticari kapitalizmin, sanayi kapitalizmi ile birleşen iştahı birçok sorunun derinleşmesine neden olmuştur. Fabrikalarda düşük ücretlerle, günde 14-16 saatlere ulaşan çalışma süreleri ve kötü çalışma koşulları toplumun her kesimi için norm haline gelmiştir.

¹ Tarihsel olarak "boş zaman" meselesinin kapsamlı değerlendirmesi için bkz: (Güven, 2019; Omay, 2008, Aytaç; 2005, Aytaç, 2006).

Çocuklar, kadınlar vb. toplumun her kesiminden insan bu kötü çalışma koşullarına maruz kalmıştır. Makine sistemlerine entegre edilmiş bu yeni insan profili, yemek saatlerinden uyku düzenine kadar sıkı bir programa tabi tutulmuştur (Coşan, 2024:68-69). Sıkı program ile zamanın bu boyutta düzenlenmesi çalışmaya dair değişen en temel dinamiklerden biridir. Nitekim Sanayi Devrimi bu anlamda bir miladı temsil etmektedir. Sanayi Devrimi öncesi bir zanaatkarın müşteri ile arasındaki akit belli bir gün üzerinden yapılıp zamanın yönetimi zanaatkara aittir. Yani üretilecek olan ürünle alakalı beklentiler müşteri tarafından zanaatkara iletilir ve zanaatkar teslim edilecek güne kadar zamanın yönetimi konusunda özgürdür. Sanayi Devrimi ile zanaatkar, köyden kente göç etmek durumunda kalıp yeni fabrikaların işçisi olmuştur. Bu anlamda gelişen teknolojik imkanlarla rekabet edemeyen zanaatkar, sermaye sahibine “*zaman*”ını satmak zorunda kalmıştır (Thompson, 1967). İş zamanında yaşanan bu köklü değişiklik Protestan ahlak öğretisinden aldığı güçle iş dışı zamanın da dönüşümünde etkili olmuştur. Diğer bir ifadeyle Sanayi kapitalizminin özü Protestan ahlakıyla yoğrulmuş ve şekillenmiş bu durum iş ve aile hayatındaki kurguyu doğrudan etkilemiştir (Kul Parlak, 2015: 37). Özetle kapitalizmin boş zamanı karı yüksek bir takas aracı olarak görmesi, boş zamanın doğasını ve kullanım değerini değiştirmeye başlamıştır (Aytaç, 2006: 33). Güven (2019: 1128-1129), Thomas Aquinas’ın derin düşünce yaşamının (*vita contemplativa*), özü gereği aktif yaşamdan (*vita activa*) üstün olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan Aquinas, değişen üretim-tüketim anlayışıyla beraber yüceltilen şeyin yalnızca çalışmak ve karını maksimize etmek olduğu Orta Çağ sonrası düzende, insanın adeta bir *homo laborans* olarak görüldüğünü vurgulamıştır. Bu bağlamda Sanayi Devrimi ile birlikte “düşünce yaşamının” sistematik ve kademeli bir şekilde önüne geçildiği ifade edilebilir.

3. Taylorizm Öğretisi ve Fordizm: Artan Hız Çalınan Zamana Karşı

Teknolojinin artan etkinliği 19. yüzyılın ortası ile 20. yüzyılın ilk yarısında artarak hissedilmeye devam edilmiştir. Enerji kaynaklarına erişim ve hammadde imkanlarının çeşitlenmesi, kimyevi maddeler ve çelik kullanımı gibi bir dizi yenilik bu dönemin önemli gelişmelerindendir. Ayrıca petrol ve elektriğin kullanımı, haberleşme imkanlarının gelişmesi bu döneme her yönden hız katan çok önemli gelişmelerdir (Tonga ve Tonga, 2022: 43). Esasen bu dönemin en temel karakteristiğini elektrifikasyon oluşturmaktadır. Montaj hattı/kayan bant sisteminin bu dönemde kullanımı gerçekleşmiştir (Yücebalkan, 2020: 242).

Montaj hattı ve kayan bant sistemi beraberinde üretkenlik, hız ve verimlilik konularının bilimsel yönetim ilkeleri doğrultusunda konuşulmasına neden olmuştur. Üretkenlik ve verimlilik üzerine çalışmalar yürüten Frederick Winslow Taylor, fabrikalardaki çalışanların genel profilinin tembel, verimsiz, işten kaytaran kişiler olduğunu iddia etmiştir. Bu sorunun çözülmesi için işlerin analizini, parçalara ayrılmasını ve standartlaştırılmasını savunmuştur. Taylor’un bu söylemleri yöneticilerin ekonomik beklentileriyle tutarlı görülmüş ve yöneticiler tarafından kabul görmüştür. Buradaki temel insani problem ise “*düşünme*” eylemi ile “*yapma*” eyleminin birbirinden ayrılması olmuştur. Diğer bir ifadeyle işlerin bilimsel yönetim ilkelerine göre standartlaştırılması, basitleştirilmesi, monotonlaştırılması “*işi yapan*” kişi ile “*işteki görevi tasarlayan*” kişiyi birbirinden ayırmıştır. Bu durum uzun vadede çalışanların inisiyatif ve özerkliklerinin yok olması anlamına gelmektedir (Keser ve Kümbül Güler, 2016: 10). İş yapım süreçlerinin mekanik şekilde zamanlanması ve bu mekanik sürecin psiko-sosyal sonuçları oldukça önemlidir. Nitekim bu durum Charlie Chaplin’in Modern Zamanlar filminde çok yönlü irdelenmiştir. Taylorist modelin zaman ve hareket etütlerinden hareketle işi standartlaştırması, Henry Ford’un bu görüşleri sanayiye taşımasında etkili olmuştur. Nihayetinde bu dönem; düşük iş motivasyonu ile çalışan bir çalışan kitlesi ve zaman standartlarına hapsolmuş yüksek çalışma temposuna uyması beklenen bir işçi profili oluşturmuştur (Orhan, 2010: 136-137).

4. Dijital Dönüşüm ve Dijital Taylorizm: Bilgi Ç(ığı), Yönetilen Zaman ve Daha Fazlası

1970'lerle birlikte makinelerin bilgisayarlarla kontrolünün sağlanması yeni bir dönemin başlangıcıdır. Otomasyon sürecinin insan yardımı olmadan otomatikleşmeye başlaması, analogtan dijital geçişin ayak sesi olmuştur. Geliştirilen yazılım sistemleri, fabrikalardaki üretim sürecinin takip ve programlanmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler üretimin daha seri hale gelmesine olanak tanımıştır (Özden, 2022: 37; Esmer ve Alan, 2019: 467). Mikro işlemciler, bilgisayarlar, mobil cihazlar gibi birçok teknoloji bu dönemin ürünüdür. Bu yıllarla beraber yaygınlığı hız kazanan internet, bilgi üretimi ve bilginin yayılması sürecinde önemli rol oynamıştır (Tonga ve Tonga, 2022: 44). Bilişim teknolojisi dönemi olarak da isimlendirebileceğimiz bu dönem; bilgi işleme, iletişim yöntemleri, yazılım üretimi gibi yenilikleri beraberinde getirmiştir. Akıllı makinelerde yaşanan gelişim robotik endüstrisinde yaşanan gelişimlere ön ayak olmuş, bu durum üretim sistemlerinin otomatikleşmesinin önünü açmıştır. Manuel şekilde üretimde devam eden birçok süreç; ileri imalat teknolojileri sayesinde çok daha merkezi bir hal almıştır (Kılıç, 2023: 282-283). Ancak küreselleşme hareketinin hız kazanmasıyla, sosyo-ekonomik ve teknolojik alanda yaşanan gelişmeler birtakım handikapları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda; enformel istihdamın artan payı, yeni çalışma biçimleri, artan işsizlik oranları, esnekleşme, nitelikli işgücüne olan ihtiyacın azalması gibi bir dizi sorun bu dönemde artarak devam etmiştir (Coşan, 2020: 227).

Hız, gelişen teknolojilerle beraber mekân ve zaman algımızda da birtakım farklılaşmalar yaşanmasında etkili olmuştur. Yeni teknolojik gelişmelerin her geçen gün daha ileriye taşındığı görülmektedir. Bu kapsamda 21. yüzyılda bulut bilişim sistemleri, nesnelerin interneti, büyük veri, akıllı üretim, siber fiziksel sistemler, robotik sistemler, 3-D yazıcılar gibi gelişmeler, üretimden tüketime birçok yeni değişikliği beraberinde getirmiştir (Özsoylu, 2017: 47-55). Gelişen imkanlar doğrultusunda zaman ve özellikle mekân sorununun aşılması, her yerden her an erişilebilir olmayı mümkün kılmış bu durum da iş zamanı ile iş dışı zamanı daha bulanık hale getirmiştir.

Bugünün ağ toplumu, endüstri toplumundan keskin sınırlarla ayrılmış gibi gözükse de kapitalizmden tam bir kopuştan bahsetmek mümkün değildir. Bilakis yeni türde bir kapitalizm varlığını devam ettirmektedir. Nitekim Weber, Protestan çalışma etiği ile zaman hissini bir tutup, çalışma ve zaman kavramları arasındaki organik bağa vurgu yapmıştı. Bu bağlamda "*Vakit nakittir*" öğretisinin zamana ilişkin bu bakış açısı kapitalizmin ruhunu temsil etmektedir. Bu öğreti zamanı optimize etme üzerine inşa edilmiştir. Zira üretim-tüketim sarmalı üzerine inşa edilmiş bu düzende "*sürekli hızlanma yasası*" teknolojik ürünlerin de piyasaya daha hızlı sürülmesini gerektirmektedir. Endüstri toplumundan miras kalan otomasyonun hala önemli oluşu, Taylor'dan miras kalan zamanı optimize etme iştahının güncel bir versiyonuyla günümüz toplumunda etkin olduğunun delilidir (Himanen, 2005: 25-29, 38-42). Zaman yönetimi şüphesiz insan hayatını düzene sokan bir uygulamadır. Bu yönüyle zamanı yönetmek kıymetlidir. Ancak Protestan ahlak öğretisi ve kapitalizmle aynı düzlemde konuşulmaya başlanınca yitirilen zamanla alakalı endişeler haklı çıkmaktadır. Omay'ın (2008: 128-130) ifadesiyle boş zamanı yaşam kalitesini artırmak için kullanmak isteyen birey, modern ekonomik sistemin tüketim arzularını kamçılayan bir meta haline dönüşebilmektedir. Bu tükettirebilme gücü sadece çalışan kesimi değil, çocukluğun (modern anlamda) icadıyla her yaştan insanı kuşatmaktadır. Çalıştırılan çocuklar, üretim dengesinin bir tarafını oluştururken, diğer tarafta orta ve üst sınıf çocukların harcamaları onları sistemde tüketici olarak tutmaktadır. Birçok küresel firma tarafından pazarlanan ürünlerle çocuklar, geleceğin tüketici yetişkinleri olarak hazırlanmaktadır. Bu bağlamda Omay, boş zamanın bireyin bizatihi kendisine gerekli olduğu için değil, ekonomik düzenin ihtiyaçları doğrultusunda duruma özel icat edildiğini vurgulamaktadır.

Özetle bireyin çalışma davranışının, sosyal ve kültürel tercihinin dijitalleşme ile beraber "*belli algoritmada gerçekleşmesi*" ve tıpkı Taylorist anlayıştaki gibi bireyin standardizasyonu ve normalleşmesinin kaçınılmaz olacağı ifade edilebilir. Ayrıca her an her yerde çalışabilecek olmanın stres ve tükenmişliğe yol açması, özel hayat ile iş hayatı arasındaki sınırın daha bulanık hale

gelmesi de beklenen sonuçlardan diğeridir (Degryse, 2016: 51). Bu minvalde üreten ve tüketen insanın standardizasyonunun artarak devam ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

5. Zaman Optimizasyonu (!): Pazarın Cumalaştırılması ve Esnek Zaman Yanılsaması

Zamanın optimizasyonu bilgi çağı içerisinde de idealize edilmiş durumdadır. Bu optimizasyon gücünü dijital Taylorizm'den almakta ve optimize etme ideali bu eksende şekillenmektedir. Bu optimumu yakalama zarureti insanın boş vaktine de sirayet etmiştir. Bu nedenle boş vakit de çalışma vaktinin dinamiklerine benzer şekilde dizayn edilmek zorunda kalır. Bu durumu Himanen şu şekilde ifade etmektedir (Himanen, 2005: 43):

“Evde geçen vakit, işteki vakit kadar sıkı bir şekilde planlanır: 5.30-5.45, çocuğu antrenmana götür. 5.45-6.30, spor salonu. 6.30-7.20, terapi seansı, 7.20-7.35, çocuğu antrenmandan al. 7.35-8.00, yemek hazırla ve ye. 8.00-11.00, ailenle televizyon izle. 11.00-11.35, eşinle konuş. 11.35-12.35, gece yarısı şovunu izle...”

Himanen (2005: 45-46), günün iş dışı kalan zamanlarının da açık ve net parçalara bölündüğünü ve evdeki vaktin iş yaşamına benzer dinamiklerle tecrübe edildiğini ifade etmektedir. Bu durum esnek zaman yanılsamasını da beraberinde getirmektedir. Protestan etiği ile hayatımıza giren düzenli çalışma fikri, düzensizlik ile bir düzen inşasına gebe gibi gözükmemektedir. Zira iş günü haricindeki vakitler arasına serpiştirilen işler, e-postalar, iş telefonları durumun daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Tam da bu noktada Thompson'a (1967) atıfta bulunarak kısır döngünün farklı bir formda tekrar karşımıza çıktığı ifade edilebilir. Zira Thompson, Orta Çağ zanaatkarının görev merkezli bir çalışmayla herhangi bir sorunu olmadığını, geleneksel düşüncelerinde yatan meselenin görevi tamamlamak olduğu vurgusunu yapmaktadır. O dönemde hava koşulları gibi hariçten gelen müdahaleler dışında görevlerin bitirilmesi ile alakalı karar zanaatkarın kendisine aitti. Ancak endüstriyel dönemle birlikte “zaman merkezli” çalışma algısı, işin harcanan vakitle tanımlanmasını gerekli kılmıştır.

Emek için ödenen ücret, boş zamandan yapılan fedakarlığa karşılık gelmektedir. Hal böyle olunca boş zaman mevcut çalışma ilişkileri içerisinde “işe geri dönüş” için bir hazırlanma safhası gibi değerlendirilebilir. Bu yönüyle boş zamanı serbest bir zaman dilimi olarak ifade etmek de pek mümkün gözükmemektedir. Ne zaman ne kadar süreyle çalışacağına karar veren bir sistem, ne zaman mola vereceğine de müdahale ettiği için saat denetimi, kişinin kendisinden ziyade çalıştıran kişidedir. Bu bağlamda boş zaman daha çok başkalarının sizin zamanınızı denetim altına aldığı bir duruma dönüşmektedir. Özetle boş zaman, sistem denetiminin dışına çıkamamaktadır (Omay, 2008: 125).

Pazarın cumalaştırılmasının arkasında yatan temel mantık ise, dijitalleşme ile beraber iş yapış biçimlerimizin farklılaşmasıdır. Hibrit çalışma, evden çalışma gibi yeni çalışma biçimlerinin çok hızlı deneyimlendiği Covid-19 pandemisi sonrasında iş yaşamında her an erişilebilir olunabileceği kapsamıca test edilmiştir. Oluşturulan gruplar, anlık haberleşmeyi mümkün kılmış, organize edilen toplantılar her an çevrimiçi olmanın sorunlarını ortaya koymaktadır.

Bilgi ve internet teknolojilerinin artan etkinliği, verimlilik gerekçe gösterilerek çalışanın daha fazla izlendiği bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Artan denetimler, zaman takibi, e-posta takipleri gibi verimliliği artırmaya yönelik denetim faaliyetleri, kişiyi şirketin kontrolüne daha çok almaktadır. Bu durum, esnek zamanı bir yandan çalışana ödül olarak sunmakta (Beyhan, 2012: 405-406) diğer yandan çalışanın zaman algısının dönüşümünün ve iş dışı zamanın da parçalanmasının önünü açmaktadır.

6. Fıtrat Ne İster? Asıl Mesele Boş Zaman mı?

Tüm bu değerlendirmeler ışığında tenkit edilen noktanın iyi anlaşılması adına İslam'ın çalışmaya bakışına dair de bir portre çizilmesi gerekmektedir. Bu anlamda ilk olarak İslam'ın özü itibarıyla iktisadi gelişmeyle bir problemi bulunmadığı ifade edilmelidir. Nitekim Cumartesi ve Pazar günleri Yahudi ve Hristiyanlar için ibadete ayrılırken İslam'da Cuma günü ibadetin sonrasında işe döndüğünü görebiliyoruz. Cum'a Suresi 10. Ayetin mealinde bu vurguyu görmek mümkündür. Ayet-i Kerime'de: *"Namaz tamamlanınca artık yeryüzüne yayılabilir ve Allah'ın lutf-u kereminden rızınızı temine çalışabilirsiniz. Bununla birlikte Allah'ı çok çok zikredin ki iki cihanda da kurtuluşa eresiniz."* ifadesi yer almaktadır. Bu bağlamda sadece Cum'a vaktine has bir kısıtlama olduğu ifade edilebilir (Kurtuluş, 2005: 748).

Bir diğer husus da Protestan çalışma ahlakının sıkı çalışma neticesinde sunduğu vaatlerdir. Zira Protestan ahlakına göre sıkı çalışma başarıyı beraberinde getirmekte, başarısızlık ise bireyin ahlaki tercihlerinden ve öz disiplin eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Ünal, 2010: 225). İslam itikadı açısından göz ardı edilemeyecek husus ise kader ve tevekkül meselesidir. Nitekim çok çalışma neticesinde de başarısızlık gelebilir (Kurtuluş, 2005: 748-749). Diğer bir ifadeyle çok çalışma neticesinde zenginliğin İslam'da garanti edilmediğini de ifade etmek gerekir. Yani çalışmak sebep servet birikimi sonuç gibi doğrudan bir nedensellik kurmak hatalı bir yaklaşım olacaktır (Taşçı, 2024: 112-113).

Protestan etiğinin özü itibarıyla büyük oranda yap(a)madığı şeylerden biri de toplumsal değeri olan bir şey üretmenin farkındalığından uzak olmasıdır. Diğer bir ifadeyle katma değer üretmek noktasında bir tutku unsuru bulunmamaktadır. Ayrıca esnek zaman yanılması ile beraber daha kısa sürelerle çalışma konusunun gündeme gelmesi özünde masum dinamikler de bulundurmamaktadır. Kısalan çalışma süreleri daha az çalışılacağı anlamına gelmemektedir. Çalışma saatlerinin kısaltılması, kişiden eskiye kıyasla daha talepkâr bir endüstrinin doğuşunun da habercisi olabilmektedir. Bu yönüyle mevcut iktisadi sistem amaçlarına ve hatta amaçlarından fazlasına, daha kısa sürelerle çalışmayı güzelleterek ulaşmayı hedeflemektedir. Özünde, (katma değer) üretmemekten kaynaklanan haz eksikliği kısır döngüde boş zamanın da arzu edildiği gibi geçirilememesine neden olmaktadır (Himanen, 2005: 67, 109-110). Himanen'in (2005: 137) ifadesiyle *"Protestan etiğinin yönettiği bir dünyada, çalışırız çünkü hayatımızla başka ne yapabiliriz bilmeyiz; tpkı başka ne yapacağımızı bilmediğimizden yaşıyor olmamız gibi. Yaşamak için çalışırız – işten ibaret bir hayat. Bir başka deyişle, çalışmak için çalışırız ve yaşamak için yaşarız."* Fıtratın bu bağlamdaki bunalımının kabaca son üç asırlık iktisadi sistemle yakından ilişkili olduğu ifade edilebilir.

Boş zamana ilişkin temel sorunlardan biri de aslında ona atfedilen anlamla ilgilidir. Doğrudan modern zamanlarla özdeşleştirilen bu kavram özü itibarıyla Antik Yunan'a kadar uzanabilmektedir. Antik Yunan'da daha çok iyilik, güzellik ve bilgi gibi yüksek değerlerle özdeşleştirilen boş zaman, Roma'da iş yaşamını destekleyen bir araç olarak algılanmıştır. Çalışmanın kutsandığı Püriten anlayışta ise boş zaman, tembellik ve israfla özdeşleştirilmektedir. Buradaki temel problem ise boş zamanın kapitalist öğretiyle metalaştırılmış olmasıdır (Polat ve Polat, 2016: 577-578). Bu kadar mekanik bir iktisadi sistem içerisinde boş zamanın nasıl geçirileceği oldukça önemlidir. Nitekim metalaştırılan boş zaman, üretim-tüketim döngüsünün devamı açısından da elzemdir. Bu vurgu, çalışmanın bu kısmına kadar işlenmeye çalışılmıştır. Aytaç'ın (2005: 117) ifadesiyle boş zamanın kontrolsüzce kontrol edilmesi, boş zamanı ihtiyaç ya da zorunlu katılınan etkinlikler haline getirebilmektedir. Bu yönüyle boş zamanın tüketimci kültürün bir parçası haline geldiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle zaman içerisinde zahiren nicel olarak artırılan boş zaman, aslında arka planda kapitalist çarkın döndürülmesi için bir tüketim üssü haline gelmiştir. Tüketimci bir karaktere bürünen boş zaman; vaat edilen alışveriş merkezleri, eğlence alanları (oyun vb.), turistik bölgeler gibi araçlarla kapitalist sistemin restorasyonuna hizmet ettirmektedir (Aytaç, 2006: 33).

Söylem olarak bakıldığında yukarıdaki ifadeler ile İslam dininin çalışmaya bakışı aynı gibi gözükse de arada çok önemli ve hassas bir nüans farkı olduğu ifade edilmelidir. Bu bağlamda Kuran-ı Kerim’de İnşirah Suresi 7. Ayette “*O halde mühim bir işi bitirdiğinde hemen başka bir mühim işe sarıl.*” ifadesi yer almaktadır. Ancak ayetin devamında “*Dua ve niyazla yalnızca Rabbine yönelip yalvar!*” denilmektedir. Bu çerçevede temel ölçünün insan ömrünün her anının kıymetli olduğu ve insanın malayani işlerden uzak olmasının önemi vurgulanmaktadır (Kur’ân & Meali, 2024). Bu noktada şüphesiz bir insanın benzer işi uzun süreli yapmasının verimli olmayacağı da ifade edilebilir. Hz. Muhammed’in (s.a.v) “*Kalbi zaman zaman dinlendirin.*” hadisini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Yukarıdaki ayetten hareketle “*öğrenerek dinlenme, çalışarak istirahat*” anlayışının İslam dininde hâkim olduğu açıkça ortadadır. Diğer yandan tatil konusunda da temel ölçüyü iki açıdan değerlendirmek gerekmektedir: Zaman kullanımında Allah’a verilecek hesap ve mevcut sistemin sunduğu tatil imkanlarının açabileceği sorunlar. Ayrıca günlük çalışma süreleri ile alakalı bir standardizasyon getirmek de mevcut sistemin prensibidir. Zira Sanayi Devrimi’nden günümüze kısalan çalışma süreleriyle kabul gören anlayış 8 saatlik çalışmanın verimlilik için kritik bir eşik olduğudur. Ancak burada bağ bahçe işi ile uğraşan biriyle, fabrikada rutin bir işin esiri olmuş birinin çalışma sürelerini bir tutmak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bu yönüyle hafta sonu tatili de metalaştırıldığından, çalışma saati üzerinden yapılan güzellemelerin ve hafta sonu sunulan piknik imkanlarının da samimi olmadığı ifade edilebilir (Cânan, 2008: 118-124). Zamanı optimize edip esnek zaman güzellemesiyle çalışma sürelerini daha da kısaltmak, -ki son zamanlarda haftada 4 gün çalışma meselesi oldukça popülerleşmiştir- insanın daha fazla kontrol edildiği ve sistemin içerisinde daha fazla tutulmak istendiği bir düzene gidişin ön hazırlığı olarak ifade edilebilir.

Günlük meşguliyetlerin içeriğinin nasıl tanzim edileceği de İslam dini açısından önemli bir husustur. Zira “*Sürekli çalışılacak mı? Ya da sürekli aile bireyleri ile mi vakit geçirilecek? Ya da hep ibadet mi edilecek?*” soruları akıllara gelmektedir. Şüphesiz ömrün her aşamasında “*çalışma gücü*” bulunan kişinin verimliliğini artırarak hayatını bereketli kılmak adına boş vakit geçirmemesinin önemi anlaşılmaktadır. Peki ölçü neye göre belirlenecektir? Günlük temel meşguliyetlerde Hz. Muhammed’in (s.a.v) şu ölçüsü örnek olabilir: “*... Akılını kullanabilen akıllı kişi vaktini üçe ayırır: Bir bölümünde Rabbine ibâdet eder. Bir bölümünde muhasebe eder, yaptığı işleri gözden geçirir. Bir bölümünde de helâl rızkını kazanmak için çalışır. Bu son bölümdeki çalışması, diğer yapacaklarına yardımcı olur. Zira maddî ihtiyacın karşılanmış olması, kalbi dünya meselelerinden boşaltarak ibâdet ve tefekkürü, hakkını vererek yapmaya imkân tanır...*”. Öyleyse içinde bulunulan günlük zamanın kabaca tanzimi ibadet, rızık kazanılması, hayatın tefekkürü ve istirahat şeklindedir (Cânan, 2008: 83-84). Tam da bu noktada, kapitalist üretim sisteminin boş zamanı metalaştırdığı vurgusu tekrar önem kazanmaktadır. Zira tefekkür, bireysel dinginlik ve zaman yönetimi noktasında insana boş zaman vaat ediyor(muş) gibi yapan bir sistemin inşa edildiği ve insanların fitri ihtiyaçlarının önüne bariyer çekildiği görülmektedir.

Çalışmaya bakışta, dünya-ahiret dengesinin gözetilmesinin bu anlamda gerekliliği önemli bir husustur. İmam Muhammed’e göre dünya işleriyle meşguliyet (helal dairede) farz iken zihnin dünya ile sürekli meşgul olması da haram olarak görülmektedir. Bu çerçevede malın kendisiyle ya da çokluğuyla övünmek de haram olarak değerlendirilmiştir. Tam da bu ayırım noktasında iktisadi faaliyetlerdeki temel gaye faydanın maksimizasyonu değil, maddi meyillerde dengenin te’sis edilmesidir. Bu ince ayırımın görülememesinin nedeni Protestan inanç esaslarının Müslüman iktisadına sirayet etmesinden kaynaklıdır. Çalışmanın Tanrının buyruğu olarak kabul edildiği ve çok çalışmanın kutsandığı Protestan anlayışında, Luther’in meslek uğraşını “*tek ödev*” olarak gördüğü ifade edilebilir. Bu pencereden bakıldığında, başarı, çalışma ve birikim Tanrı tarafından seçilmiş olmanın alametlerindedir. Müslümanlığa sızan “*çalışmanın kutsal olduğu*” inancı da tam olarak sorunun kaynağını temsil etmektedir. İslam’da çalışma öz itibarıyla nötrdür. Çalışmaya

değer atfedilen nokta ise çalışılan şeyde Allah rızasını esas almaktır. Bu durumda çalışmanın kendisi için kullanılabilecek en makul söylem “çalışma mübarek”tir ifadesi olabilir (Taşçı, 2024: 105-106, 112-113).

Aşağıda Tablo 1’de Kapitalist zaman anlayışı ile İslami zaman anlayışı arasında farklı boyutlardan bir değerlendirme yapılmıştır. Özetle, İslâm’ın zaman tanzimi ve çalışmaya bakışla alakalı tutumu oldukça nettir. Burada temel mesele çalışmaya atfedilen anlam ve boş zamanın ne şekilde değerlendirileceğidir (Cânan, 2008). Mevcut sistemde ise tüketimin büyüdü dünyası içerisinde, günlük yaşamın bu kadar metalaşması ile beraber hayatın ahengi metasal ya da ticari bir boyut kazanmaktadır. Bu durum istikrarlı, kararlı tercihlerin bile değişim karşısındaki büyüme hapsoldüğünü kanıtlamaktadır. Kapitalist kâr marjını muhafaza etme/artırma felsefesinin, sınırsız bir alanda hareket kabiliyeti var(mış) hissiyatını bireylere zerk ederek boş zamanı esir aldığı ifade edilebilir. Bu esaret halinin de insan fitratını doğrudan manipüle ettiğini söylemek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Nitekim haz üzerine kurulu düzende; şatafatlı dünyanın vaat ettiklerine erişememenin vermiş olduğu aldatılmışlık ve büyük hayal kırıklığı, tatmin duygusunun yara almasına neden olmaktadır. Bu durum uzun vadede süreksiz, parçalanmış ve istikrarsız bir hayatı beraberinde getirmektedir (Aytaç, 2006: 33-46).

Tablo 1. Kapitalist Zaman Anlayışı ve İslam’da Zaman Anlayışı Karşılaştırması

Boyut	Kapitalist Zaman Anlayışı	İslami Zaman Anlayışı
Zamanın Tanımı	Metalaştırılan, optimize edilmesi gereken kaynaktır. “Vakit nakittir” anlayışı	İnsan ömrünün her anı “kıymetlidir” ve kullanımı Allah’a verilecek bir hesaba tabidir. Kâr için optimize edilen bir kaynak değil, ibadet, muhasebe (tefekür) ve rızık arasında tanzim edilmesi gereken bir emanet
Temel Amaç	Verimlilik, üretkenlik, kâr maksimizasyonu	Allah rızası, denge (itidal), fitrata uygun yaşam
Çalışma Anlayışı	Kutsanan, “tek ödev”. Başarı ve birikim ilahi lütfun göstergesi	Nötr bir eylemdir. Niyetle “mübarek” hale gelir. Rızık için bir araç
Boş Zamanın Rolü	Çalışmaya yeniden hazırlanmak için “yeniden üretim” alanı veya tüketim üssü	Tefekür, muhasebe, dinlenme (istirahat) ve “malayani” olmayan faydalı faaliyetler
Zaman Yönetim Modeli	Sanayi Devrimi: Zamanın standartlaştırılması Taylorizm: Bilimsel yönetim, “düşünme” ve “yapma” ayrımı. Dijital Taylorizm: “Her an bağlı”, sürekli denetim ve “esnek zaman yanılması”.	Vaktin üçe bölünmesi: İbadet, muhasebe (tefekür) ve helal rızık (çalışma). Dengeli ve niyetli zaman tanzimi önemli
Başarı Ölçütü	Birikim, maddi başarı esas	Başarı ve zenginlik garanti edilmez (tevekkül). Ölçü, ahlaki ve manevi gelişim

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

7. Sonuç

Sanayi Devrimi, doğal çevreye bağlı kalmamanın gücünü keşfederek endüstriyelleşmenin adımlarının hızlıca atılmasına neden olmuştur. Özünde enerji teknolojisinde yaşanan bu devrim; ilk olarak buhar gücüyle daha sonra elektrikle devam etmiştir. Peşi sıra mekanikten kimyaya, biyolojiden tıbbaya kadar birçok alanda yaşanan gelişme, teknoloji paradigmasına yön vermiştir. Sanayi Devrimi’nin yeni üretim ve tüketim organizasyonlarının şekillenmesinde bu teknolojik altyapı etkili olmuştur. Bu yeni üretim anlayışı mevcut iktisadi sistemin dinamiklerine oldukça uygundur. Zira Adam Smith’in “*Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler anlayışı*” ve John Baptiste

Say'ın “*Her arz, kendi talebini yaratır.*” anlayışı sistemin sürdürülebilirliği hakkında net ipuçları vermektedir. Bu bağlamda Protestan öğretiyi beraber çalışmaya atfedilen anlam da sistemin devamı açısından oldukça kritik bir öneme sahiptir. Bu dönemde ortaya çıkan yeni sınıf (işçi), iktisadi sistemin gereklilikleri doğrultusunda hareket etmek zorunda bırakılmış ve özünde zamanı satın alınan bir meta haline dönüşmüştür. Zaman içerisinde işçi mücadeleleriyle elde edilen “zaman” kazanımı ve diğer haklar ise uzun vadede yine sistemin devamına hizmet etmiştir. Bu süreçte bağımlı çalışan kesim, iktisadi sistemin kendisini var etmek adına yenilediği her dönemde benzer bir soruna maruz kalmıştır. Bu durum Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarından Bilgi Çağı'nın zirve yaptığı günümüze kadar çok değişmemiştir. Yeni çalışma şekillerinin ortaya çıkması da (esnek zaman vb.) aslında kapitalist sistemin üretim-tüketim iştahında zamanı daha fazla optimize ettiği bir sistem haline dönüşmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle zamanın daha fazla optimize edilmesine sebep olmuştur. Bu durum iş zamanı kadar iş dışı zamanın da manipülasyonuna neden olmuş ve iş dışı zamanın da kontrolünün gün geçtikçe sistem tarafından ele geçirilmesinin önü açılmıştır.

Kapitalist paradigmanın zamanı metalaştıran ve optimize etmeye odaklanan anlayışının karşısında, İslami perspektif, zamanı bir “*emanet*” ve “*denge*” unsuru olarak sunmaktadır. Bu çalışmanın bulguları, İslam'da boş zamanın, Batı'daki “*çalışmaya yeniden hazırlanma*” veya “*tüketim üssü*” olma halinden farklılaştığını ortaya koymaktadır. İslam'da çalışma, niyetle “*mübarek*” hale gelen nötr bir eylemken, boş zaman da “*malayanı*” (faydasız) işlerden kaçınma ve “*tefekür*” ile “*istirahat*” için bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmada kapitalizmin “*boş zaman illüzyonu*”, fitratın bütüncül denge (dünya-ahiret) arayışıyla tenkit edilmektedir.

Şüphesiz zamanın kısımlandırılması ve yönetilmesi kıymetlidir. Ve hatta İslam'ın çalışmaya bakışı da oldukça nettir. Bu çalışma kapsamında getirilmeye çalışılan temel eleştiri ise zamanın kim tarafından, ne niyetle yönetildiği ve tanzim edildiğidir. Diğer bir ifadeyle mevcut iktisadi düzen ile aradaki nüans farkının önemine vurgu yapmaktır. Bu bağlamda çalışmaya bakış ve boş zaman yönetimi bağlamında eleştirel bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak iktisadi sistem içerisinde var olan insanın şahsi mücadelesi, çalışmaya olan bakışı ve boş zamanı değerlendirme biçimi, yeni bir sistemin inşasının ilk adımları olması ve sistemin kendisini idame ettirememesi açısından oldukça önemlidir.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Bu araştırmanın hazırlanmasında herhangi bir dış destek alınmamıştır.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Bu çalışma tek yazarlıdır.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili olarak herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı: Bu araştırmanın her aşamasında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi”nde belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Bu çalışmanın yazım sürecinde etik kurallarına uygun alıntı yapılmış ve kaynakça oluşturulmuştur. Çalışma intihal denetimine tabi tutulmuştur.

Etik Kurul İzni: Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

- Aksoy, B. (2012). Bilgi Teknolojileri ve Yeni Çalışma İlişkileri. *Ege Academic Review*, 12(3), 401-414.
- Aytaç, Ö. (2005). Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 115-138.
- Aytaç, Ö. (2006). Tüketimcilik ve metalaşma kıskacında boş zaman. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 27-53.
- Bayhan, V. (2011). Tüketim toplumunda bireyin ontolojik mottosu:“Tüketiyorum öyleyse varım”. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 43, 221-248.
- Canan, İ. (2008). *İslâm'da Zaman Tanzimi*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları

- Coşan, B. (2020). Endüstri 4.0'dan Toplum 5.0'a Teknoloji ve İşsizlik. (Edt.: Yılmaz, B.). İçinde: *Çalışma Hayatının Geleceği*. ss.220-222. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Coşan, B. (2024). Haftada Dört Gün Çalışma: Yeni Çalışma Düzeni Olabilir Mi?. *Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 63-83.
- Degryse, C. (2016). Digitalisation of the economy and its impact on labour markets. *Working Paper*, European Trade Union Institute.
- Esmer, Y., & Alan, M. A. (2019). Endüstri 4.0 perspektifinde inovasyon. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(18), 465-478.
- Frader, L. L. (2006). *The Industrial Revolution A History in Documents*. Oxford: Oxford University Press
- Güven, U. Z. (2019). Toplumsal Dönüşüm Çerçevesinde Değişen Anlam ve Kullanımlarıyla “Boş Zaman” Sosyolojisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59(2), 1125-1148.
- Heller, H. (2011). *The Industrial Revolution: Marxist Perspectives The Birth of Capitalism*. Pluto Press.
- Himanen, P. (2005). *Hacker Etiği: İş Hayatına Yıkıcı Bir Yaklaşım*. Çev.: Şebnem Kaptan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jensen, M., C. (1993). The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems *The Journal of Finance*, XLVIII(3), 831-880.
- Keser, A. ve Kümbül Güler, B. (2021). *Çalışma Psikolojisi*. (2.bs), Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Kılıç, R. (2023). Sanayi Devrimlerinin Serüveni: Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a. *Takvim-i Vekayi*, 11(2), 276-291.
- Kırılmaz, H., & Ayparçası, F. (2016). Modernizm ve postmodernizm süreçlerinin tüketim kültürüne yansımaları. *İnsan ve İnsan*, 3(8), 32-58.
- Kul Parlak, N. (2015) “Refah Devletinin Yeniden Yapılanması ve AB Ülkelerinde İş-Yaşam Dengesi” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kur'an&Meali (2024, 10 Ocak). Erişim adresi: <https://www.kuranvemeali.com/insirah-suresi/7-ayeti-tefsiri>
- Kurtuluş, B. (2005). İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde. *Journal of Social Policy Conferences*, 50, 737-759.
- Omay, U. (2008). Boş zamanın manipülasyonu ve çalışma. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 10(3), 122-147.
- Orhan, K. (2010). “Modern Zamanlar “Filmi ve Dönemsel Bir Çalışma İlişkileri Yorumlaması. *Çalışma ve Toplum*, 1(24), 133-152.
- Özden, A. T. (2022). 1.0'dan 5.0'a dünya: Web, pazarlama, endüstri ve toplum. *Journal of Business in The Digital Age*, 5(1), 29-44.
- Özsoylu, A. F. (2017). Endüstri 4.0. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 41-64.
- Polat, S., & Polat, S. A. (2016). Bedevi Ümrandan Hazeri Ümrana Geçiş: Boş Zaman Kültürüne Bir Bakış. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 572-583.
- Sayın, M. E., & Terzi, H. (2023). İhtiyaç Olgusunun Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, 7(1), 127-167.

- Stearns, P., N. (2013). *The Industrial Revolution in World History*. Westview Press.
- Taşçı, F. (2024). Boykotu Başarmak: İslam Dünyasında İktisadi Zihniyetin Tashihi. *Teklif*, 14, 104-117.
- Thompson, E. P. (1967). Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. *Past & Present*, 38, 56-97.
- Tonga, M. Y., & Tonga, M. (2022). Endüstri 4.0'a Genel Bir Bakış: Sanayinin Geleceği. *GÜ İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 6(6), 40-60.
- Ünal A. ve Çelik, İ. T. (2010). Çalışma Ahlakı Kavramına Kültürel Bir Bakış ve Türkiye'de Çalışma Ahlakı. *Celal Bayar Üniversitesi S.B. E. Dergisi*, 8(1), 217-240.
- Yanıklar, C. (2010). Tüketim kültürü, kapitalizm ve insan ihtiyaçları arasındaki ilişki üzerine bir tartışma. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 25-32.